

ШАРИАТДА ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИГА ДОИР ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ҲАМДА УЛАРНИНГ МАЗМУНИ

Абдуллаев Элдорбек Зойиржон ўғли

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
кундузги таълим 3-курс курсанти*

Саматов Саматжон Кодир ўғли

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
кундузги таълим 3-курс курсанти*

Аннотация: мазкур мақолада шариатда ҳуқуқбузарликлар профилактикасига доир таълимотларнинг вужудга келиши ҳамда уларнинг мазмун-моҳияти, араб дунёси, шу жумладан бутун ислом оламининг жаҳон сивилизациясига қўшган ҳиссаси, ислом фикҳида жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси доир асосий йўналишлари баён этилган.

Калит сўзлар: шариат, ислом мазҳаблари, мусулмон (ислом) ҳуқуқи, ханафийлик, моликийлик, ханбалийлик, шофелик мазҳаблари.

Abstract: this article describes the emergence of doctrines on the prevention of crimes in Sharia and their content, the contribution of the Arab world, including the entire Islamic world, to the world civilization, the main directions of prevention of crimes and crimes in Islamic jurisprudence.

Key words: Sharia, Islamic sects, Muslim (Islamic) law, Hanafism, Malikism, Hanbalism, Shofelism sects.

Аннотация: в данной статье описано возникновение доктрин о предотвращении преступлений в шариате и их содержание, вклад арабского мира, включая весь исламский мир, в мировую цивилизацию, основные направления профилактики преступлений и преступлений в исламской юриспруденции. .

Ключевые слова: шариат, исламские секты, мусульманское (исламское) право, ханафизм, маликизм, ханбализм, секты шофелизм.

Мазкур мавзуга асос бўлган давр фалсафаси араб истилоси ва мамлакатимизда ислом динининг тараққий этиши билан узвий боғлиқдир. Бу фалсафа ҳамда таълимотлар баъзи чет элликлар айтгани каби, фақат араблар маданиятининг бир қисми эмас. Балки, бизнинг Ватанимиз фарзандлари, улуғ бобокалонларимизнинг ислом динига, ислом фалсафаси ва таълимотига, бутун араб дунёси ва жаҳон сивилизациясига катта таъсир кўрсатган таълимотлари вужудга келган давр фалсафаси ҳамдир. Шу билан бирга, бу аждодларимизнинг

босқинчиларга қарши курашини акс эттирган, халқимиз маданияти ва маънавияти ниҳоят даражада ривожланганини бутун жаҳонга яққол намоён қилган давр фалсафасидир. Бу Муқанна каби миллий қаҳрамонларимиз кенг халқ оммасига бош бўлиб озодлик кураши олиб борган пайтларда элнинг руҳини кўтариб, илҳомлантирувчи эзгу ғоялар шаклланган давр фалсафасидир. Бу Амударё ва Сирдарё бўйларида яшаган халқнинг даҳоси энг юксак даражага кўтарилган, унинг атоқли намоёндалари жаҳон маданияти саҳифаларига ўзларининг ўчмас номларини муҳрлаб кетган давр фалсафасидир. Бу фалсафанинг хусусиятлари ўша даврда кечган ижтимоий – сиёсий жараёнларнинг ўзига хослиги билан белгиланади. Шарқда ўрта аср цивилизациясининг йирик ҳодисалардан бири мусулмон ҳуқуқи (шариат) бўлади. Ушбу дунё аҳамиятини касб этган ҳуқуқ тизими Араб халифалиги асосида пайдо бўлди ва тасдиқланди. Унинг ривожланиш жараёни араб давлатчилигининг эволюцияси билан, яъни ВИИ асрда унча катта бўлмаган патриархал-диний жамоадан тортиб, то VII-IX асрларда йирик империялар: Уммавийлар ва Аббосийларгача бўлган давр билан мустаҳкам боғлиқдир. Араб халифалиги инқирозга учрагандан кейин мусулмон ҳуқуқи ўзининг аввалги аҳамиятини (нафақат) йўқотмади, балки гўёки “иккинчи ҳаёт” билан ривожланди ва у ёки бу шаклда Исломни қабул қилган (Миср, Ҳиндистон, Усманийлар империяси ва ҳақозо) бир қанча Ўрта аср Осиё ва Африка давлатларида амалдаги ҳуқуқ соҳасига айланди. Мусулмон ҳуқуқи ўзида ўзидан олдинги кўплаб Шарқ ҳуқуқий маданият элементларини мужассамлаштирган. Хусусан, исломгача бўлган Арабистон ва араблар томонидан босиб олинган худудларнинг ҳуқуқий урф-одатларини буларга киритишимиз мумкин. Мисол учун, Уммавийлар даврида, маълум вақт мобайнида Эрон сосонийлари, Византия ва қисман Рим ҳуқуқлари қўлланилиб келинган. Бу барча манбалар оз бўлсада, шариат шаклланишида ўзининг таъсирини кўрсатган. Бу ҳолатга Шарқ ва Фарб цивилизациясининг боғлиқлик рамзи сифатида қарашимиз мумкин. Лекин шариатнинг қайтарилмас ва ўзига хослиги, мустақил ҳуқуқ тизими сифатида мавжуд бўлишини, охир-оқибат улар томонидан белгилаб берилмаган. Муҳаммад (с.а.в.) ва мусулмонларнинг муқаддас китоблари бўлмиш Қуръон оятлари, суралар ва пайғамбаримизнинг қилган ишларини ташвиқот қилиш орқали йиғган тўрт халифанинг фаолиятлари шариатнинг шаклланишида энг муҳим роль ўйнади. Илк пайтлардан оқ шариат қатъий конфессионал ҳуқуқ тарзида шаклланди ва ривожланиб келди. У исломнинг диний-ахлоқий қарашларига асосланар эди. Исломнинг арконларига биноан, ҳуқуқий муносабатларга илоҳий қоида ва қонунларнинг бир. Мусулмон ҳуқуқи манбалари. Шариатнинг муҳим манбаси бўлиб, оят ва суралардан ташкил топган, мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш Қуръон ҳисобланади.

Тадқиқотчилар Қуръонда унга нисбатан Шаркнинг қадимги ҳуқуқий ёдгорликларининг ҳолатлари мавжудлигини таъкидлашади. Қуръонни тузиш бир қанча ўн йилликларга чўзилган. Унинг тўлиқ ишланган нусхаси халифа Усмон (644-656 йиллар) ҳозирги ҳолатга келтирган. Қуръон арабларга ислом томонидан ўргатилган қоидалар фойдасига аждодлар одатларидан воз кечишни тавсия этади¹. Қуръон 6666 оятга бўлинган, 114 сурадан иборат. Бу оятларнинг кўпчилик қисми диний характерга эга ва фақатгина 500 яқини мусулмонларнинг юриш-туриш қоидаларига тегишли. Уларнинг 80 га яқини ҳуқуқий (деярли, булар оила, никоҳга тегишли), қолгани эса диний маросим ва мажбуриятларга қаратилгандир. Қуръоннинг кўпчилик қисми мураккаб характерга эгадир. Кўпчилик ҳолатлар ноаниқ кўринишга эга бўлиб, унинг таркиби нималардан иборат бўлишига қараб турли маънолар касб этиши мумкин. Турли мазҳаблар томонидан буларни эркин тушуниши натижасида, улар бир-бирига қарама-қарши ҳуқуқий тавсияларда ўз аксини топа бошлади. Мусулмонлар учун энг муҳим манбалардан бири бу Сунна (“Муқаддас мерос”) бўлиб, у Муҳаммад (с.а.в.)нинг фикр-мулоҳа-залари ва қилган ишлари жамланган кўплаб ҳодисалардан иборатдир. Шунингдек, ҳодисаларда араб жамиятида ижтимоий муносабатларни ривожланишини акс эттирувчи турли ҳуқуқий кўрсатмаларни учратиш мумкин. ҳодисаларнинг сўнгги тарихи IX асрда, суннанинг та асосий тўпламлари тузилиб бўлинганидан сўнг амалга оширилган. Улар орасида Ал-Бухорийнинг тўплами энг машҳурдир. Шунингдек Суннада никоҳ ва мерос, исботлаш ва судлов ҳуқуқи, куллар ҳақидаги нормалар ўз аксини топган. Сунна ҳодисалари, уларнинг қайта ишланганлигига қарамай, кўплаб бир-бирига қарама-қарши ҳолатлар ўз ичига олган ва нисбатан “тўғри”сини улар орасидан танлаб олиш фикршунослар ва қозилар эҳтиёрига қолдирилган.¹ Бундан ташқари, фақатгина Муҳаммад (с.а.в.) муридлари томонидан айтилган ҳадисларгина кучга эга деб ҳисобланган. Шиаларда суннийлардан фарқли ўлароқ, халифа Али ва унинг издошлари томонидан айтилган ҳодисаларни тан олинган. Мусулмон ҳуқуқи манбалари ичида учинчи ўринни Ижмоъ эгаллаган бўлиб, унга мусулмон жамоасининг умумий келишуви сифа-тида қаралган. Ижмоъ Қуръон ва сунна билан бир қаторда таъсирчан манбалар гуруҳига кирган. Амалий жиҳатдан ижмоъ Муҳаммад (с.а.в.) муридлари ёки оқибатда таъсирчан мусулмон-илоҳиётчилари ҳуқуқшунослари томонидан айтилиб, бир-бирига мос диний ва ҳуқуқий масалалар тўғрисидаги фикрлардан шакллангандир. Ижмоъ Қуръоннинг таъсири сифатида ривожланиши билан бирга, Муҳаммад (с.а.в.) билан боғлиқ бўлмаган янги нормалар сифатида ҳам шакл-лангандир. Улар мустақил юриш-туриш қоидаларини назарда тутиб, муфтиларнинг бир овоздан

¹ Азимов Қ. Ислом ва ҳозирги замон. Тошкент, 1991.

қўллабқувватлашлари оқибатида мажбурий тус олганлар. Мусулмон ҳуқуқи нормаларининг бундай ривожланиш йўли «ижтиҳод» деб ном олгандир. Ижмоъ шариатнинг асосий манбаларидан бири сифатида, ҳаққонийлиги Муҳаммад (с.а.в.) кўрсатмаларидан аниқланган: «Агар сиз ўзингиз билмасангиз, биладиган ўзгачадан сўранг». Қуръон ва ҳадисларда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишда мусулмонлар жамоасининг чиқарган ҳукмлари яқдиллик билан қабул қилинган қарорлари шундай деб аталган ва шундай йўл билан чиқарилган ҳукм шариатда шаърий, яъни қонуний деб қабул қилинган. Ижмоъ бир неча турга бўлинган: Ижмоъ-ал-Муҳосил алоҳида масалалар бўйича йирик фикршуносларнинг бирликдаги фикрлари, Ижмоъ-ал-Манкул бу обрўли, эътиборли кишиларнинг худди шундай ишлари, илгари шундай ҳолларда қўллаган фикрлари ва гувоҳликлари асосида ҳал этилган ишлари. Мусулмонларнинг умумий мажлисидаги жамоа фикри Ижмоъ-ал-умма давлат бошлиқлари билан диний ташкилотларнинг раҳбарлари йиғинида қабул қилган қарорлари. Ижмоъ ал-аимма каби турларга бўлинган. Ижмонинг шариатнинг ривожланишидаги катта аҳамияти Араб халифалигини бошқарувчи диний ҳокимиятга янги феодал жамият шароити ва босиб олинган мамлакатларнинг ўзига хослигига мослаштирилган ҳуқуқий нормалар яратиш учун имконият туғдириши билан белгиланган. Шариатни тўлдирувчи ҳуқуқий манбалар сифатида ижмога алоҳида муфтиларнинг ҳуқуқий масалалар бўйича фатво-ечимлари ва усулининг кенг тарқалиши муносабати билан, мусулмон ҳуқуқи юқорида кўрсатилган ҳуқуқий мактабларнинг асосий асосчилари томонидан уларнинг асарларида илмий асослаш йўли билан ривожлантирилди, кейинчалик эса уларнинг издошлари буни давом эттиришди. X асрда бир қатор обрўли теолог-ҳуқуқшунослар томони-дан бу вақтга келиб тўпланиб қолган кенг ҳуқуқий материаллар тизимлаштирилди. XI асрдан бошлаб, исломдаги асосий оқимлар ва ҳар хил ҳуқуқий мактаблар ўртасидаги қарама-қаршилиқларни чуқур-лашиши амалда мусулмон ҳуқуқини ягона тизим сифатида мавжудлигини тугатди. Мусулмон ҳуқуқинининг энг тортишувчи манбаларидан бири қиёсаналогия (илгариги қарорга қараб қарор чиқариш) бўйича ҳуқуқий масалаларни ечиш ҳисобланган. қиёсга кўра қуръонди, Суннада ёки Ижмода ўрнатилган қоидалар бу ҳуқуқ манбаларида тўғридан-тўғри кўрсатилмаган ишларга ҳам қўлланиши мумкин бўлган. қиёс нафақат янги пайдо бўлган муносабатларни тез ечишга имкон яратган, балки у шариатни бир қатор ҳолатларда илоҳий аралашувларидан озод қилишга хизмат қилган. Лекин қиёс тез-тез мусулмон судьялари қўлида очикдан-очик ўз манфаатларининг қуролига айланиб турган. Бу усул кенгроқ Абу Ханифа ва унинг издошлари ханафийлар томонидан асосланган эди. қиёсга нисбатан қатъий қаршилиқ билан ханбалийлар ва алоҳида, уни умуман ҳуқуқнинг манбаи сифатида тан олмаган, шиалар қарар

эдилар. Ҳуқуқнинг қўшимча манбаси сифатида шариат, унинг принциплари ва нормаларига тўғридан-тўғри қарши бўлмаган маҳаллий одатларни ҳам тан олган. Булар қаторига араб жамиятининг ўзида шаклланган урф-одатларни, шунингдек, араб босқинлари оқибатида босиб олинган қисми сифатида қаралади. Айниқса, умуман шариат ва унинг доктринал-меъёрий қисми бўлмиш фикҳ илк даврданоқ, ўзида нафақат ҳуқуқий қоидаларни, балки догма ва қарашларни ҳам мужассамлаштирган². Шариатнинг бундай бирлиги (синкретизм)нинг ўзига хослик томони шундаки, унинг нормалари биринчидан, ижтимоий (инсоний) муносабатларни тартибга солса, иккинчидан, мусулмонларни Оллоҳ билан муносабатларини белгилаб берган. Шариатда илоҳий қоидалар ва диний қарашларнинг ўз аксини топиши ҳуқуқни тушуниш ҳамда ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган ҳаракатларни баҳолашда ўзига хос ёндашишни келтириб чиқаради. Шундай қилиб, ҳуқуқнинг ислом теологияси билан мустаҳкам алоқа ҳуқуқий ва диний тус бериладиган мусулмонларнинг беш хил хаттиҳаракатини шариатда ўрнатилишига олиб келди. Мажбурий, тавсиявий, қилиш мумкин бўлган, жазо қўллаш кўзда тутилмаган, лекин қоидаларга тўғри келмайдиган, таъқиқланган ва жазо қўллаш кўзда тутилган ҳаракатлардир. Шариатни ташкил қилувчи нормаларнинг ўзига хослиги, уларнинг фақат мусулмонларга ҳамда улар орасидаги муносабатларга нисбатан қўлланилиши эканлиги бежиз эмас. Илк ислом ва шариатга ўзида меҳроқибат элементларини мужассамлаштирган ибтидоий жамоа тузумидан келиб чиқувчи нормалар хосдир. Аммо шариатда инсоннинг Аллоҳ олдида кучсиз эканлиги, унга сўзсиз бўйсунуши кераклиги ҳақидаги қарашлар ҳам ўз ифодасини топган. Қуръонда алоҳида мусулмон кишининг сабр-тоқатли бўлиши кераклиги таъкидлаб ўтилган. «Сабр қилинг ахир Аллоҳ сабрликлар билан биргадир» (8.48). Худди шундай шаклда мўминнинг халифа ва давлат ҳокимиятига бўйсунуш мажбурияти мустаҳкамлаб қўйилган: «Аллоҳга бўйсунинг, пайғамбарга ва орангиздаги ҳокимият эгасига бўйсунинг» (4.62). Шариатнинг диний-мистик қобиғи уни ташкил қилувчи ҳуқуқий тузилиш ва тушунчаларни ўзига хослигини белгилаб берди, ҳамда Рим ҳуқуқида бўлганидек, тизим (система) ичида онгли ва логик асосни шаклланишига ҳалақит берди. Лекин ВИИИ-ИХ асрларга келиб (бу даврга келиб шариат дунёни ибтидоий қабила нуқтаи назаридан қараш чегараларидан чиқиб, феодаллашаётган ижтимоий муносабатларга тўқнашади), у мусулмон ҳуқуқшуносларининг самарали саъй-ҳаракатлари билан ҳуқуқни англашнинг илоҳий усулидан рационал (онгли) усулига, ҳуқуқ нормаларини юритишнинг ноаниқ усулидан тизимлашган логик усулига ўтилди. Мусулмон ҳуқуқшунос олимлари шариатнинг негизи ва анъаналарини бузмаган ҳолда алоҳида юридик

² Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шариат. Тошкент, 1991.

табиатга эга бир қанча янги ҳуқуқий доктрина ва нормаларни ишлаб чиқдилар. Дунёга машҳур бу давр мусулмон ҳуқуқшуносларидан «Буюк устоз» унвонини олган Абу Ханифа (767 йилда вафот этган), Молик ибн Анас (795 йилда вафот этган), Аҳмад ибн Ханбалларни санаб ўтишимиз мумкин. Ҳуқуқшунос олимлари томонидан мусулмон ҳуқуқини, унга логик-рационал асос киритиб, оқибатда катта миқдордаги янги ҳуқуқ норма (фикҳни қийинлаштириш) яратиб, илмий қайта ишланиши Қуръон ва Суннада кўрсатилган асл исломдан ажралиб кетди деган тушунчани англамайди. Аксинча, янги нормалар ва доктриналар муфтилар ва мужтахидлар суд қилиш амалиётида бузилмаган бўлса бас, улар ҳуқуқий ва артодоксал ислом норматив мўлжал бераяпти, ҳамда ҳаётнинг барча ҳодисалари нормалар орасидаги ички қарама-қаршиликни инкор этаяпти деган тасаввур шаклланди. Ўрта асрлар мусулмон ҳуқуқининг ўзига хос томонларидан бири (айниқса илк асрларда) унинг нисбатан бутунлигида эди. Ягона тангри Аллоҳ деган тасаввур билан бирга универсал характерга эга бўлган ягона ҳуқуқий тартиб ҳақидаги ғоя тасдиқланди. Бундан ташқари, илк бор Арабистон ярим оролида вужудга келган мусулмон ҳуқуқи, халифалик ҳудуди кенгайиши билан янгидан-янги ҳудудларга ёйилди. Лекин у биринчи навбатда ҳудудий тамойилни эмас, балки диний тамойилни қўйди. Қайси давлатда бўлишидан қатъий назар, мусулмон киши шариатга амал қилмоғи, исломга садоқатни сақламоғи даркор эди. Аста-секин исломни ёйилиши ва асосий дунё динларидан бирига айланиши, шариатни ўзига хос жаҳон ҳуқуқий тизимига айлантирди. Бу исломни партикуляризм, чегараланган фаолият соҳалари, ички келишмовчилик ва ҳоказо каби хусусиятларга эга бўлган, ўрта аср Фарбий Европа давлатларининг ҳуқуқидан ажратиб турар эди. Конфессионал ҳуқуқ сифатида шариат Европа давлатларидаги каноник ҳуқуқидан шуниси билан фарқ қилганки, у қатъий белгиланган ижтимоий соҳалар ва масжид (черков) ҳаётини эмас, балки бир қатор Осиё ва Африка давлатларида ўрнатилган умумқамраб олувчи норматив тизимни тартибга солган. Вақт ўтиши билан шариат нормалари Яқин ва Ўрта Шарқ чегараларидан чиқиб, ўз таъсирини Ўрта Осиё ва Кавказортининг бир қисмига, Шимолий ҳамда қисман Шарқий ва Фарбий Африка давлатларига, бир қатор Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларига ёйди. Бироқ, шариат ва исломнинг бу тарзда тез ва кенг ёйилиши, унда борган сари кенг маҳаллий ўзига хосликни, ҳамда алоҳида ҳуқуқ институтлари ва муайян ҳуқуқий низолар бўйича бўладиган қарорларни турлича талқин қилинишига олиб келди. Шундай қилиб, вақт ўтиши билан исломда икки асосий оқимларнинг ўрнатилиши, ўз-ўзидан шариатда парчаланишга олиб келди. Эндиликда артодоксал йўналиш (суннийлик) билан бирга ҳатто ҳозирда ҳам Эрон, қисман Ливан ва Яманда асосий оқим бўлиб келаётган шиалар оқими пайдо бўлди. Бу икки йўналишлар ўртасидаги кураш жамият ва давлат ҳаётининг турли хил томонларини ўзида

қамраб олувчи ҳуқуқий нормаларда ҳам ўз ҳокимиятини мерос тариқасида ўтказиш ҳуқуқий қоида-си, ҳамда бегуноҳ ҳисобланган имомлар қўл остида диний ва дунёвий ҳокимиятнинг тўпланиши ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, шиалар фақатгина халифа Али томонидан маъқулланган пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг мерос ва ҳуқуқий кўрсатмаларини тан олганлар. Секин-аста суннийлар ҳам ўз шакл ва моҳиятига кўра мустақил ҳуқуқий мактабларни ифодалайдиган 4 та мазҳабга бўлинди. Бу куйидаги 4 та мусулмон ҳуқуқшунослари номи билан боғлиқ:

- Ханафийлар,
- Моликийлар,
- Шофиъийлар,
- Ҳанбалийлар.³

Улар орасида энг кенг тарқалгани ханафия мазҳаби бўлиб (Абу Ханифа) Миср, Туркия, Ҳиндистон, шунингдек, бизнинг давлатимиз ҳудудларида ўз издошларига эга бўлган. Янги асосий мактаб-мазҳабларнинг фаолияти мусулмон ҳуқуқининг янада ривожланишига, эскирган нормалардан воз кечишга яққол имконият яратди. Вақт ўтиши билан бу мактаблар орасида ҳуқуқнинг муҳим масалалари бўйича қарама-қаршилиқлар чуқурлашиб борди. Шиизм асосида ҳам қатор мустақил мактаблар қарор топди: Исмоилийлар, жаффарийлар, зайдийлар ва бошқалар. Шундай қилиб, ўрта асрларнинг охирига келиб, назарий ва норматив асослари қийинлашган ва сезиларли ўзгаришларга учраган шариат фавқулодда қийин ва ноанъанавий ҳуқуқий ҳодисага айланди. Ёки кейинчалик мусулмон ҳуқуқи таъсирига тушиб қолган кўп сонли халқларнинг одатларни ҳам киритишимиз мумкин. Ва сўнгиси, шариатдан келиб чиқувчи мусулмон ҳуқуқининг манбаси бўлиб, Халифаларнинг қарорлари, буйруқлари-фармонлари ҳисобланган. Қонунчилик фаолиятининг ривожланиши билан бошқа мусулмон давлатларида ҳуқуқ манбаси сифатида тобора ривожланиб бораётган «қонунлар» муҳим рол ўйнайди. Ўз навбатида фармонлар ва қонунлар ҳам шариат принципларига қарама-қарши бўлмаслиги, ҳамда, энг аввало, давлат органлари фаолиятини тартибга солувчи ва давлат ҳокимияти билан аҳоли ўртасидаги маъмурий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи нормаларни тўлдиришлари керак эди. Мулкӣ ва оилавий муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Шариат ҳуқуқни алоҳида соҳаларига бўлишни назарда тутмасда, унда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар, хусусан, мулк ҳуқуқи, шартнома ва деликт ҳуқуқлар нисбатан ривожланди. Алоҳида эътибор шариатда Араб халифалигидаги «шахсий мақом ҳуқуқига» ажратилар эди. Бошқа ўрта аср Шарқ давлатларидагидек, бу ерда ҳам алоҳида табақачилик тузуми

³ Ислом ҳуқуқи. Ислом ҳуқуқи. Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. -Тошкент, Чўлпон, 1993

шакланмаган эди. Мусулмон ҳуқуқига биноан шахснинг ҳуқуқий ҳолати уни динни қабул қилиши билан белгиланган. Христиан ёки иудаизм динини қабул қилганлар қийин аҳволга солинган ва катта давлат солиқларини тўлашга мажбур этилганлар. Уларга нисбатан шариат нормалари фақатгина улар мусулмон киши билан битим тузганларида ёки жиноят содир этганларида қўлланилган. Ижтимоий муносабатларни ривожланиши қулларнинг ҳолатига таъсир қилди. Улар ҳуқуқ субъекти сифатида тан олинмас эдилар, лекин ўз хўжайинларининг розилиги билан турли савдо алоқаларини олиб боришлари ва мулк сотиб олишлари мумкин бўлган (эгаллик қилиш мақсадида). Мусулмон қулларини озодликка чиқариш савобли амал ҳисобланган. Шунингдек шариатга биноан шахснинг ҳуқуқий ҳолатидаги ўзига хос белгилардан бири эркак ва аёлнинг нотенглиги ҳисобланган. Шариатнинг диний қарашларига кўра ҳуқуқнинг субъекти Аллоҳ ҳисобланганлиги сабабли, мусулмон одамга Худо томонидан ўрнатилган мажбуриятларни бажарувчиси сифатида қаралган. Ислом кўрсатмаларига биноан, диний мажбуриятларни бажаришига қараб, у шариатда белгиланган ҳуқуқ, эркинлик ва бошқа юридик имкониятларга эга бўлиши мумкин бўлган. Шунинг учун мусулмон ҳуқуқшунослари ҳуқуқий лаёқат масаласини ишлаб чиқишдан кўра, шахснинг уни бажариш қобилиятига, яъни унинг шартнома ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда қатнашиш имкониятларига катта эътибор қаратганлар. Фуқаролик муомалага лаёқат мулк ҳуқуқини қўлга киритишда зарур шарт-шароит сифатида қаралган. Тўлиқ муомалага лаёқат вояга етган ва ақлий руҳий соғлом бўлган шахсларга берилган.

Шахслар масаласида мусулмон ҳуқуқи жисмоний ва юридик шахсларга бўлинади. ҳуқуқнинг асосий субъекти жисмоний шахслар бўлиб, уларнинг ҳуқуқий лаёқати уч ҳолатда:

- а) озодлик ҳолатига;
- б) диний эътиқодига;
- в) оилавий шароитига боғлиқ бўлган.⁴

Ҳуқуқий лаёқат туғулиш билан вужудга келиб, шахснинг вафоти билан бекор бўлган. Муомила лаёқати эркаклар учун 15 ёш, хотин-қизлар учун 9 ёш ҳисобланган. Шариатда йўқолган кишини бир неча йилдан сўнг вафот этган деб эълон қилиш мумкинлиги тўғрисидаги ягона фикр йўқ. Йўқолган киши туғилганидан 120 йил ўтгач, кейинчалик айрим ҳолларда 90 йил ўтгандан кейин ўлган деб эълон қилинган (ҳисоблашган). Ҳар бир алоҳида ҳолатда вояга етганликни белгилаш ҳуқуқи бу масалани ўзининг қарашларига биноан ҳал қиладиган судьялар томо-нидан амалга оширилган. Шунингдек ёш болаларга, ақлий норасолар-га ва маст ҳолдаги шахслар учун чекланган муомала лаёқати

⁴ Ислом ҳуқуқи. Ислом ҳуқуқи. Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. -Тошкент, Чўлпон, 1993

тушун-часи маълум эди. Мусулмон ҳуқуқи таълимотида муҳим ўринни мулк муносабатларни тартибга солувчи нормалар эгаллаган. Энг аввало, ҳуқуқий таълимотда ашё ҳуқуқининг субъекти сифатида мулк тўғрисидаги тушунчалар мустақамланган. Алоҳида тоифани, мусулмон кишиси тасарруфида бўлиши мумкин бўлмаган ёки тақиқланган ашёлар ташкил қилган. Булар, ҳаво, сахро, денгиз, масжидлар, сув йўллари ва ҳақозолар. Мусулмоннинг шахсий мулки сифатида, шунингдек «нопок ашёлар» деб аталмиш – вино, чўчка, ислом арконларига зид китоблар ҳам тан олинмаган. Араб босқинлари оқибатида бундай ашёларнинг йўқ қилиш ҳолатлари жуда кўп бўлган. Ваҳоланки, ўзга дин вакилларига тегишли мулкни йўқ қилиш ҳуқуқи тортишувли бўлиб, ҳар хил мазҳабларда турлича талқин қилинган. Мусулмон ҳуқуқига шунингдек, ашёларнинг кўчадиган ва кўчмайдиған, тикланадиган ва тикланмайдиған турларга бўлиш маълум бўлган. Мусулмон ҳуқуқшунослари ер шаклидаги мулкларни тизимлашга катта эътибор берар эдилар. Ер шаклининг қуйидаги турлари мавжуд бўлган: давлат ерлари, хусусий ерлар, ташландик ерлари ва ҳақозолар. қишлоқ жамоа ерлари, диний ташкилотларга тегишли ерлар (вақф ерлари) мавжуд бўлган. Солиқ тўлаш тартибига кўра: а) Хирож ерлари (давлат ерларидан фойдаланиб, давлатга) солиқ тўланган; б) ушрия ерлари, хусусий кишиларнинг ҳосилнинг ўндан бири-ни солиқ сифатида тўлайдиған ерлар; в) сулҳ ерлари – яъни давлатга тобе бўлган бошқа диндаги шахс-ларнинг ерлари ёки босиб олинган ўлкалардаги ерлар. Шариатда мулк ҳуқуқининг пайдо бўлиш усуллари аниқ белгиланган бўлиб, бунда ҳам турли мазҳаблар ҳуқуқшуносликларининг фикрлари турли хил бўлган. Арабларнинг босқинчилик юришлари ҳарбий босқинларнинг босиб олинган мулкка нисбатан мулкдорлик ҳуқуқини пайдо бўлиши қондасининг ҳуқуқийлиги ҳақидаги масала-ни келтириб чиқарди. Умумий қоидага биноан босиб олинган ерларга давлат мулки сифатида қаралган, ҳамда халифалар ва амирлар тасарруфига ўтган. Душмандан тортиб олинган ўзга мулкнинг ҳуқуқий ҳолати, энг аввало, уни қайси йўл билан (мажбурийми ёки ихтиёрий) қўлга киритгани билан боғлиқ ҳолда белгиланган Куч билан босиб олинган мулк бир қанча қисмларга бўлинган бўлиб, уларнинг ҳажми алоҳида мазҳабларда турлича белгиланган. Улардан бири босиб олувчининг ўзига, иккинчиси давлатга, учинчиси масжидга ва ҳақозо каби тасарруфига ўтган.

Шариатда мулк ҳуқуқига эга бўлишнинг – мерос, шартнома, ашёни топиб олиш каби турлари маълум бўлган. Ашёни топиб олишдаги ўзига хослик шундан иборат бўлганки, ўзининг ҳудудида бировнинг ашёсини топиб олган ер эгаси унинг мулкдорига айланган. Мулк ҳуқуқи ҳолатлар бўйича ёки қонунларга биноан бекор бўлади. Биринчи ҳолда молнинг жисмоний йўқ бўлиши, мулк эгаси-нинг ўз мулкидан воз кечиши ҳамда молнинг йўқолиши, душман қўлига

ўтишларини кўрсатиш мумкин. Мусулмон давлатларида шаклланган мулкый муносабатлар тизи-ми кунт билан ишлаб чиқилар ва шариат нормалари билан кўриқ-ланар эди. Хусусий мулкнинг ўзига хослиги унинг илоҳий келиб чиқиши, доимий ва чегараланмаганлиги, мулкдорнинг эса ўз 40 мулкни мустақил тасарруф этиш эркинлиги билан белгиланган. Хусусий мулкнинг қатъийлиги бевосита қуръондан келиб чиққан бўлиб, Қуръонда бу ҳақда: «Биз айримларга берган нарсаларга кўз олайтирманглар»⁵ дейилган. Алоҳида ҳуқуқий ҳолатга “хижоз” деб аталадиган, илк мусулмон жамоаси ҳудудини (Макка ва унинг атрофлари) ташкил қиладиган ерлар эга бўлган. Бу ерларда фақат мусулмон яшаши мумкин бўлган ва дарахтларни кесиш, овчилик қилиш тақиқланган. Босиб олинган ҳудудлар аҳолиси, қоида тариқасида, эгалик қилиш ҳуқуқини йўқотганлар ва уларнинг ерлари давлатга ўтган. Ер эгалари эса ижарачилар сифатида намоён бўлган бўлиб, давлатга катта ва оғир солиқлар (хирож) тўлашга мажбур бўлган. Араб халифалигида хусусий феодал мулк давлат мулки ва жамоавий ердан фойдаланишга нисбатан қарамлик ҳолатида бўлган, шунинг учун у кенг ёйилмаган. Европа давлатларидагидан фарқли ўлароқ феодал мулк табақачилик тизимига эга бўлмаган ҳамда турли мажбуриятлар ва хизматлар ўташ шарти билан боғланмаган. Давлат ер фондини ўсиши ва феодал муносабатларининг ривожланиши билан бирга ерга эгалик қилишнинг шартли шакли ҳам кенгайиб борди. Босиб олинган ерларнинг бир қисми ҳарбий ёки давлат хизматини ўтагани учун феодалларнинг юқори табақа вакилларига берилди бошлади. (Иқто) Иктадор ўз кўли остидаги аҳолидан ўзининг фойдасига йиғимлар ундириш ҳуқуқига эга бўлди. Кейинчалик “иқто” мерос тариқасида ўтганлиги учун, у мулкдорлик ҳуқуқи билан мустаҳкамланган ер шаклига яқинлашиб қолди. қуръоннинг илк таъсирига биноан шўрланмаган сув ҳам ҳаво каби умумбойлик ҳисобланган. Лекин аста-секин қудуқлар, дарёлар ва кичик кўллар йирик ер эгалари мулкига айлана борди. Фақатгина маълум бир қисмдаги дарё ва кўллар илгаригидек жамоа ва давлат мулкнинг умумий тизимига кириб, бу ўз навбатида ирригацион ишларни биргаликда, мансабдор шахс назорати остида амалга оширишни талаб қилар эди.

Ашё ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган, шариатнинг ўзига хос институтларидан бири “вақф” бўлиб, у ўзида мулкни акс эттирган. Одатда бу мулк мулкдор томонидан қандайдир диний ва илоҳий мақсадлар йўлида берилган. Вақф ўрнатган шахс мулкдорлик ҳуқуқи ва ушбу мулкдан маҳрум бўлган, лекин вақфни бошқариш ва ундан тушган маълум фойдани ўзи ва меросхўрлари фойдасига ундириб олиш ҳуқуқини сақлаб қолган. Вақфни ташкил қилувчи мулк олди-сотди, кафолат кабилар сифатида муносабатларда

⁵ Ислом ҳуқуқи. Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. -Тошкент, Чўлпон, 1993

қатнашиши мумкин эмас эди. Лекин вақф ерлари ижарага берилиши ёки тенг қийматли ерга алмаш-тирилиши мумкин бўлган. Ушбу институт бой табақа томонидан катта солиқларни тўлашдан бўйин товлашда кенг қўлланилган, чунки вақфни ташкил қилувчи мулк давлат солиқлардан озод қилинган эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Ш.М.Мирзиёев. – Тошкент : Ўзбекистон, 2017, 206-бет.

Янги “Ўзбекистон” газетаси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг нутқи.

Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ш.М.Мирзиёев – Тошкент : Ўзбекистон, 2017. -34-бет.

Саитқулов Қ.А. Ҳуқуқбузарликлар виктимологик профилактикасининг асосий йўналишлари: Илмий рисола . – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019. – 10 бет.

Президент Ш.М.Мирзиёев. “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши лозим”. Т 2017 й

Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови // Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси”. – 2016. – 7 дек

Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шарият. Тошкент, 1991.

Хайруллаев М. М. Форобий ва унинг фалсафий рисоалари, - Тошкент, 1963

Саитқулов Қ.А. Ҳуқуқбузарликлар виктимологик профилактикасининг асосий йўналишлари: Илмий рисола . – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019.

Азимов Қ. Ислом ва ҳозирги замон. Тошкент, 1991

Алиқулов Ҳайдар. Фалсафий мерос ва маънавий-ахлоқий фикр ривож. – Тошкент, 2009